

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

БАРСЬКИЙ В. Р.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
цивільно-правових дисциплін
(Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова)

ДВОРНІЧЕНКО Д. Ю.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри морського права
(Національний університет
«Одеська морська академія»)

УДК 341.176-043.2(4): 342 (477)
DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-5-1-1>

**ВПЛИВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОМІСІЇ
«ЗА ДЕМОКРАТІЮ ЧЕРЕЗ ПРАВО» НА КОНСТИТУЦІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
ТА ДЕМОКРАТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ**

Поступальне зростання впливу «м'якого права» на політичний та правовий розвиток країн європейського континенту є dokonаним фактом. Рішення, висновки та рекомендації дорадчих та консультативних органів регіональних міжнародних організацій, зокрема Європейської комісії «За демократію через право», все частіше визначають орієнтири нормотворчої та правозастосовної практики сучасних демократичних країн.

Надбання Європейської комісії «За демократію через право» має суттєвий вплив на формування не тільки спільних європейських конституційних традицій та практик, але й на конституційний розвиток кожної країни-члена Ради Європи. Оцінка, яку дає актам національного законодавства окремих країн Європейська комісія «За демократію через право», є справжнім індикатором того, чи відповідає обраний шлях конституційного розвитку держави європейським стандартам та цінностям.

Європейська комісія «За демократію через право» виробила універсальні інструменти, завдяки яким можна оцінити легітимність, гуманізм та справедливість влади в кожній країні.

Із моменту набуття незалежності співпраця між Україною та Європейською комісією «За демократію через право» носить поступальний характер і визначається інтенсивністю. Висновки Комісії значно вплинули на конституційний розвиток країни в цілому, а також на розвиток окремих вітчизняних конституційно-правових інститутів.

Разом із тим в Україні використання надбання Європейської комісії «За демократію через право» ускладнено тим, що професійна культура застосування «м'якого» права знаходиться лише у стадії формування. Пояснюється це тим, що Україна відносно недавно вступила на шлях демократичних перетворень, не має сталих традицій використання «м'якого» права, а досягнення Європейської комісії «За демократію через право» тривалий час було у фокусі інтересу лише вузького кола спеціалістів.

Ключові слова: Венеціанська комісія, Рада Європи, Конституція України, конституційне право, верховенство права, демократія, конституціоналізм.

The steady increase in the influence of soft law on the political and legal development of countries in the European continent is a proven fact. Decisions, conclusions and recommendations of the advisory and consultative bodies of regional international organizations, in particular the European Commission for Democracy through Law, determine the benchmarks for the rule-making and legal practice of modern democratic countries.

The achievements of the European Commission for Democracy through Law have a significant impact not only on the formation of common European constitutional traditions and practices, but also on the constitutional development of each member state of the Council of Europe. The assessment given by the Acts of the national legislation of the individual countries by the European Commission for Democracy through Law is a true indicator of whether the chosen path of the constitutional development of the state meets the European standards and values.

The European Commission for Democracy through Law has developed universal tools to assess the legitimacy, humanism and justice of the authorities in each country.

Since independence, the cooperation between Ukraine and the European Commission for Democracy through Law has been progressive and intense. The Commission's findings have had a significant impact on the constitutional development of the country as a whole, as well as on the development of certain domestic constitutional and legal institutions.

However, the application of standards developed by the European Commission for Democracy through Law is complicated in Ukraine due to the fact that the professional culture of the use of soft law is only in the formative stage. This is explained by the fact that Ukraine has recently embarked on the path of democratic changes, has no stable tradition of using "soft" law, and the standards developed by the European Commission for Democracy through Law have long been the focus of interest of only a narrow circle of specialists.

Key words: *Venice Commission, Council of Europe, Constitution of Ukraine, constitutional law, rule of law, democracy, constitutionalism.*

Вступ. Одним із трендів сучасного конституційного права є інтернаціоналізація, злиття суверенітетів та формування на цьому тлі нової публічності. Найбільш рельєфно це простежується по відношенню до країн європейського континенту. На розвиток конституційного законодавства європейських країн та практику його застосування значною мірою впливають рішення, висновки та рекомендації органів Європейського Союзу, Організації з безпеки та співробітництва в Європі, Ради Європи. Отже, і для України, яка є невід'ємною складовою частиною загальноєвропейського демократичного простору, ця тенденція має вирішальний характер. Вона визначає вектори розвитку вітчизняного законодавства та суттєво впливає на правозастосовну практику.

Постановка завдання. Метою статті є проаналізувати передумови, особливості та наслідки впливу Європейської комісії «За демократію через право» на політичні процеси, конституційні трансформації та демократичні перетворення в Україні протягом 1995–2017 років, а також визначити особливості імплементації її надбання у вітчизняну нормотворчу та правозастосовну практику.

Результати дослідження. Провідну роль у розвитку сучасного конституціоналізму на європейському континенті грає Європейська комісія «За демократію через право» (The European Commission for Democracy through Law), більше відома як Венеціанська комісія.

Венеціанська комісія була створена 10 травня 1990 року. На момент створення головним завданням Венеціанської комісії було надання правової допомоги країнам «нової демократії», що знаходяться на посттоталітарному перехідному етапі і не мають тривалих традицій розбудови правової держави. Із часом основний акцент діяльності комісії змістився,

і зараз її діяльність переважно спрямована на поширення загальноєвропейської конституційної спадщини, заснованої на принципах демократії, поваги прав людини та верховенства права.

Венеціанська комісія не є політичним органом, який оцінює ситуацію з політичної точки зору. Комісія не є також судовою інстанцією, що розглядає спори. Її завдання – встановлення діалогу із країнами (представниками влади), а також зміцнення демократичних інститутів за допомогою правових висновків. Жоден з ухвалених Венеціанською комісією документів не має обов'язкового значення. Висновки Комісії належать до так званого «м'якого права» і відрізняються зваженим дипломатичним тоном.

Співробітництво України з Венеціанською комісією розпочалось фактично одразу після проголошення незалежності. Однак лише у 1996 році Україна приєдналась до Часткової угоди про Європейську Комісію «За демократію через право» і набула статус члена [1].

За минули роки «українське питання» неодноразово розглядалось у Венеціанській комісії. За роки свого існування Венеціанська комісія підготувала більше 150 висновків та експертних оцінок щодо законопроектів та законів України [2, с. 44].

Протягом перших років співробітництва України з Венеціанською комісією увага обох сторін була зосереджена на перегляді Конституції УРСР 1978 року і прийнятті нової конституції, реформуванні судової системи, скасуванні смертної кари в Україні, конституційній юстиції.

Із 1992 року Венеціанська комісія опосередковано брала участь у роботі над проектом нової Конституції України. Ще до набуття Україною членства в Раді Європи Венеціанська комісія здійснила правову експертизу проектів окремих статей нової Конституції України [3, с. 4].

У ході процесу конституційних перетворень у травні 1995 року був ухвалений Закон «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні». Під час підготовки та імплементації цього закону значно загострилась дискусія про принципи відносин між вертикально інтегрованою на той час системою місцевих рад та представниками Президента України (посади, що існували у 1992–1997 роках). Різні погляди серед української політичної еліти на форму правління та розподіл владних повноважень спричинили першу в історії новітньої України конституційну кризу, яка була вирішена шляхом укладання Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України [4].

У своєму висновку про конституційну ситуацію в Україні, що склалася після підписання Конституційного договору, Венеціанська комісія визнала, що цей документ відображає особливості перехідного періоду і в багатьох відносинах є дуже прогресивним. Однак положення, які в подальшому будуть покладені в основу конституційного законодавства України, повинні мати більш стабільну правову основу в області прав людини, незалежності судової влади і повноважень прокуратури. Венеціанська комісія вказала на необхідність визначення базових принципів, які не зможуть бути змінені в односторонньому порядку учасниками політичного процесу [5].

Члени Венеціанської комісії також підготували коментарі щодо попереднього проекту нової Конституції України, підготовленого у 1995 році (пізніше цей варіант проекту був переглянутий). У висновку щодо проекту Комісія зазначила, що в порівнянні з попередніми проектами цей текст був суттєвим кроком вперед. Однак деякі аспекти цього документа, такі як статус Криму, захист прав юридичних осіб, застосування смертної кари, гарантії соціальних прав і президентські повноваження, на думку європейських експертів, потребували додаткового уточнення [6].

Пізніше за запитом Парламентської Асамблеї Ради Європи Венеціанській комісії було запропоновано надати оцінку проекту Конституції України, схваленого Конституційною комісією 11 березня 1996 року. У своєму висновку Венеціанська комісія констатувала, що в остаточній редакції Конституції було враховано багато зауважень, які вона направила

в ході роботи над цим документом. Особливо високо Комісія оцінила главу про загальні принципи, що містила основні положення про правову державу, а також главу про правосуддя, яка гарантувала незалежність судової влади. Було також позитивно оцінено створення Конституційного суду, що повинен діяти на постійній основі згідно із судовою практикою нових демократій та покликаний захищати конституційні засади нового правового порядку. У висновку також було відзначено, що конституційний перелік прав людини досить великий. Як позитивний момент було відзначено, що випадки можливого обмеження основних прав представлені постатейно, а не на основі загального обмежувального застереження. Разом із тим Комісія зазначила, що не проведено чіткий поділ між природними свободами та соціальними правами, які вимагають законодавчого регулювання. Комісія також висловлювала глибоке занепокоєння у зв'язку з відсутністю прямої заборони смертної кари. Комісія позитивно оцінила те, що в Конституції більш не міститься надмірно радикальна концепція прямої демократії та надано місце народній ініціативі. В остаточній редакції Конституції положення, що стосуються статусу Автономної Республіки Крим, на думку членів Венеціанської комісії, були представлені точніше, ніж у попередній, проте у зв'язку з відсутністю необхідних документів Комісія не змогла визначити, чи наділений Крим власними повноваженнями.

Комісією був зроблений висновок про те, що хоча проект Конституції і передбачає встановлення міцної виконавчої влади на чолі із президентом, який наділяється широкими повноваженнями, він досить збалансований та дозволяє, в разі його прийняття, уникнути зловживань владою. У проекті Конституції міцно закріплені принципи правової держави. Створення демократичних територіальних утворень, а також Конституційного суду повинно, на думку Комісії, сприяти зміцненню демократичної культури в Україні.

У проекті цього висновку зазначалося, що будь-яка Конституція – політичний документ, що є результатом політичного компромісу. Тому природно, що такий текст містить умови, частково натхненні попередніми традиціями, які не задовольняють європейських експертів. Щодо представленого проекту, то це стосується, передусім, розділу про права людини з його великим і недиференційованим каталогом соціальних і екологічних прав. Конституція відображає вибір Україною напівпрезидентської системи, сучасні умови сприяють започаткуванню та функціонуванню стійких демократичних інститутів. Також Комісія позитивно відзначила, що «прокуратура більше не здійснює загальний нагляд, яким вона насолоджувалася за радянської моделі» [7].

Конституція України й у подальшому залишалась у зоні пильної уваги з боку Венеціанської комісії, яка в березні 1997 року у своєму висновку відзначила, що досить тривалий період, який був потрібен Україні для прийняття конституції, використовувався для безперервного поліпшення її тексту і що схвалений у результаті текст Конституції враховує багато коментарів, зроблених Комісією щодо попередніх проектів. З іншого боку, деякі положення Конституції, на думку Комісії, залишились незадовільними з юридичної точки зору. Ці невідповідності, на думку європейських експертів, були політично вмотивовані та зумовлені необхідністю досягти політичного компромісу для прийняття Конституції. Венеціанська Комісія також вказала, що подальші зміни конституційного законодавства України повинні відбуватись відповідно як до рекомендацій Комісії, так само і до стандартів Ради Європи [8].

Одразу після прийняття Конституції України стали виникати питання, пов'язані з її тлумаченням. За запитом Парламентської Асамблеї Ради Європи Венеціанська комісія у 1998 році підготувала висновок про конституційність норм прийнятого ще у 1960 році та чинного на той час Кримінального кодексу України, який встановлював покарання у вигляді смертної кари.

Комісія дійшла висновку, що смертна кара суперечить Конституції України, беручи до уваги, зокрема, відсутність правової бази, що дозволяє смертну кару [9].

На початку 2000 року загострилось політичне протистояння між Верховною Радою України та обраним на другий термін Президентом України Л.Д. Кучмой, що привело до видання Указу Президента України «Про проголошення всеукраїнського референдуму за

народною ініціативою» [10] та проведення 16 квітня 2000 року Всеукраїнського референдуму.

Ще на етапі підготовки референдуму світова громадськість уважно стежила за політичним процесом в Україні. Зокрема, в листі Генерального секретаря Парламентської Асамблеї Ради Європи лорда Девіда Рассел-Джонстона наголошувалось, що Асамблея визнає суверенне право будь-кого з її членів самостійно змінювати власну конституцію, однак наполягає на тому, щоб будь-яка зміна здійснювалася відповідно до існуючих конституційних положень.

У березні 2000 року за запитом Парламентської Асамблеї Ради Європи і Генерального Секретаря Ради Європи Венеціанська комісія ухвалила висновок щодо питання конституційного референдуму в Україні. У своєму висновку Венеціанська комісія визнала, що референдум не може спричинити прямої зміни Конституції України і що сама можливість проведення цього консультативного референдуму є спірною. До того ж, на думку Комісії, вельми сумнівною була конституційність Указу Президента про призначення референдуму, оскільки його зміст підштовхує учасників референдуму до позитивних відповідей.

На думку європейських експертів, зміст запропонованих змін був частково несумісним із положеннями конституції і суперечив міжнародним нормам, тому що вони занадто грубо порушували правову рівновагу на користь Президента України і на шкоду Верховної Ради України. Зокрема, виборцям дозволялось висловити недовіру діючому парламенту, а також обмежувався парламентський імунітет. Під час аналізу кожного з питань Венеціанська комісія виявила низку протиріч і невідповідностей [11].

Конституційний Суд України висловився в тому ж ключі, що і Комісія. Він визнав, що не відповідають Конституції два з шістьох питань, які мали бути винесені на голосування, і вирішив, що навіть якщо з решти питань громадяни висловляться за запропоновані зміни, результат референдуму не приведе до прямої зміни конституції. Проте державні органи повинні будуть обов'язково вивчити ці пропозиції і прийняти рішення з їхньої реалізації в суворій відповідності до положень глави Конституції України про внесення конституційних змін.

За результатами референдуму Венеціанська комісія також зробила висновок, в якому відзначила зобов'язання Президента України Л.Д. Кучми дотримуватися встановлених конституційних процедур зміни Конституції, а також не розпускати Верховну Раду України, якщо вона не погодиться на запропоновані президентом конституційні поправки. У висновку наголошувалось на необхідності прийняття нових правил організації та проведення Всеукраїнського референдуму. Також Комісія вирішила, що якби проект, представлений Президентом України, був схвалений Верховною Радою України без урахування поправок, запропонованих Комісією, це могло б викликати серйозні проблеми щодо демократії, верховенства права і рівноваги сил [12].

У 2003 році за дорученням Парламентської Асамблеї Ради Європи Венеціанська комісія розглянула три законопроекти про внесення змін до Конституції України і надала щодо них висновок [13]. Ці законопроекти стосувались, зокрема, перерозподілу повноважень між Верховною Радою України та Президентом України. Комісія визнала необхідність і привітала зусилля української влади, спрямовані на вдосконалення системи управління та приведення її у відповідність до демократичних стандартів. Разом із тим вона зазначила, що в цьому випадку пропозиції, зазначені у проектах, не тільки не вирішують проблеми, а й становлять крок назад у процесі конституційних реформ.

Після отримання висновків Комісії українські законодавці вирішили відмовитись від низки запропонованих раніше нововведень, які стали об'єктом критики з боку Комісії. Крім того, пропозиція щодо зміни Конституції не набрала необхідної більшості голосів у Верховній Раді України.

У жовтні 2004 року увага з боку Венеціанської комісії була привернута до процедури внесення змін до Конституції України. У своєму висновку Комісія сконцентрувала увагу на обґрунтуванні важливості додержання конституційної процедури внесення змін до

конституції. У висновку Комісія зазначила, що поправки повинні вноситися на підставі і відповідно до чинної Конституції України [14].

Вже після прийняття Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV у червні 2005 року Венеціанська комісія ухвалила висновок щодо внесених поправок. У висновку йшлося про те, що певна частина коментарів Комісії були враховані, проте для приведення закону про поправки у відповідність до принципів демократичного плюралізму і верховенства права він повинен бути вдосконалений. Ухвалення подальших поправок до Конституції на основі міркувань, сформульованих Комісією, на думку європейських експертів, сприяло б наближенню української Конституції до принципів представницької демократії і верховенства права. Прийняття таких подальших поправок слугувало б додатковим свідченням готовності нової української влади поліпшити стан демократії у країні [15].

У липні 2010 року 252 народних депутати України внесли до Конституційного Суду України конституційне подання щодо відповідності Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV Конституції України (конституційності). Конституційний Суд України визнав закон неконституційним у зв'язку з порушенням процедури його розгляду та прийняття, що призвело до відновлення дії Конституції України в редакції 1996 року [16].

Рішення Конституційного Суду України призвело до ухвалення Венеціанською комісією висновку, у якому зазначалось, що відновлення за рішенням Конституційного Суду України Конституції України в редакції 1996 року ставить питання про легітимність дій у минулому, оскільки інституції України працювали протягом кількох років на основі конституційних норм, пізніше визнаних неконституційними. Це також ставить питання щодо легітимності чинних державних інституцій, оскільки і Президент, і Парламент були обрані відповідно до конституційних норм, які більше не визнаються дійсними [17].

Співпраця України з Венеціанською комісією у сфері конституційних реформ отримала значний імпульс після Революції Гідності та зміни влади у країні. На цьому етапі увага європейських експертів була переважно зосереджена на конституційних змінах, спрямованих на децентралізацію влади та реформування системи правосуддя в Україні. Венеціанська Комісія була надзвичайно активно задіяна в підготовку та аналіз відповідних конституційних змін. До роботи Конституційної Комісії, створеної за ініціативою Президента України П.О. Порошенка, в якості спостерігача була залучена Член Венеціанської комісії, відома польська професорка Ганна Сухоцька [18, с. 45].

За порівняно короткий час Комісія ухвалила знакові для політичного та правового життя України проміжні та остаточні висновки щодо законопроектів про внесення змін до Конституції України, який був запропонований Президентом України П.А. Порошенко [19], щодо Закону «Про судоустрій і статус суддів» і внесення змін до Закону «Про вищу Раду юстиції України» [20], щодо Закону України «Про очищення влади» (Закону «Про люстрацію») [21], щодо проекту змін до Конституції України в частині правосуддя, затвердженого Конституційною Комісією 4 вересня 2015 року [22], щодо проекту Закону «Про Конституційний Суд України» [23], щодо запропонованих змін до Конституції України в частині правосуддя [24] та інші.

Аналіз висновків Венеціанської комісії, зроблених щодо України впродовж 2015–2017 років, а також стан їхньої імплементації у вітчизняне законодавство свідчить про необхідність якнайшвидшого якісного комплексного аналізу наданих рекомендацій, доопрацювання відповідних законів або законодавчих ініціатив (із наступною повторною експертизою Венеціанської комісії), їхнього ухвалення Верховною Радою України.

Напрацьований Венеціанською комісією масив правових документів щодо Конституції України має суттєвий вплив не тільки на розвиток вітчизняного конституційного права, але і на формування спільних європейських конституційних традицій та практик. Оцінка, яку дає актам національного законодавства окремих країн Венеціанська комісія, є справжнім індикатором того, чи відповідає обраний шлях конституційного розвитку держави європейським стандартам та цінностям.

Результатом цього напрямку діяльності Венеціанської комісії стало ухвалення документу «Rule of Law Checklist». Його ухваленню передувала розпочата ще у 2011 року масштабна аналітична робота. Підсумкова редакція документа була схвалена 12 березня 2017 року на 106-му пленарному засіданні Комісії [25].

Документ складається із трьох частин. У вступній частині розкривається взаємозв'язок між верховенством права, з одного боку, і демократією і правами людини, з іншого («верховенство права в сприятливому середовищі»). Друга частина є основою контрольного списку питань. Вона розкриває різні аспекти верховенства права, визначені в доповіді: законність; правову визначеність; запобігання зловживання владою; рівність перед законом, недискримінацію та доступ до правосуддя. У третій частині представлені найбільш важливі норми обов'язкового та рекомендаційного характеру щодо питання верховенства права.

Ухвалення «Rule of Law Checklist» підтвердило провідну роль Венеціанської комісії у формуванні методології європейського конституціоналізму. Адже цей документ, попри різні конституційні моделі, форми правління, конституційні механізми щодо будь-яких інституцій державної чи місцевої влади, містить загальні рекомендації, які дають можливість стверджувати, що Комісія напрацьовує європейські стандарти верховенства права й демократії.

Знакові для сучасного людства поняття «демократія», «права людини», «верховенство права» в силу особливостей історичного розвитку, різних політичних традицій, різного рівня правосвідомості можуть неоднаково використовуватися у правозастосовній практиці окремих країн. Венеціанська комісія фактично створила універсальний інструмент, завдяки якому можна оцінити легітимність, гуманізм та справедливість влади в кожній країні.

Україну у Венеціанській комісії за минулі роки представляла плеяда відомих українських юристів: С.П. Головатий (199–2001, 2005–2009, знов з 2017), С.Р. Станік (2001–2005), М.І. Ставнійчук (2009–2013), С.В. Ківалов (2013–2017).

Відповідно до існуючої в Україні практики член Венеціанської комісії від країни та його заступник (заступники) призначаються указом Президента України. З декількох причин така практика є об'єктом критики з боку різних політичних сил та громадськості. По-перше, у зв'язку з тим, що у статті 106 Конституції України компетенція Президента України обмежена повноваженнями, передбаченими саме в тексті Конституції, серед яких не має повноваження щодо призначення члена Венеціанської комісії. По-друге, у зв'язку з тим, що у вітчизняному законодавстві не закріплені ані критерії, за якими визначається представник України у Венеціанській комісії, ані порядок його номінування на цю посаду.

Висновки. Ураховуючи поступальне зростання впливу «м'якого права» на політичний та правовий розвиток країни, Міністерству юстиції України слід зосередитись, у тому числі, на перекладі українською мовою всього напрацювання Європейської комісії «За демократію через право», що стосується не тільки України, але й інших країн – членів Ради Європи, його систематизації у вигляді збірників з алфавітно-предметного покажчиком та його популяризації. Ці кроки сприяли б більш сталому розумінню представниками політичної еліти, юридичної спільноти, третього сектору юридичної природи та змісту висновків Європейської комісії «За демократію через право», а також їхньому свідомому використанню у вітчизняній нормотворчій та правозастосовній практиці.

Без цього вітчизняний конституційний розвиток позбавляється сучасних орієнтирів, здійснюється методом спроб і помилок, призводить до значних негативних іміджевих, правових та соціально-політичних наслідків для країни.

Із метою забезпечення прозорості процедури призначення члена Венеціанської комісії від України, а також його заступника (заступників), запобігання зловживання цим повноваженням у майбутньому слід, по-перше, віднести це повноваження до номінаційних повноважень Верховної Ради України, по-друге – нормативно визначити чіткі кваліфікаційні та репутаційні вимоги до кандидатів, а також чіткі суб'єктно-діяльнісні характеристики самої процедури.

Список використаних джерел:

1. Про приєднання України до Часткової Угоди про Європейську Комісію «За демократію через право»: Закон України від 22 листопада 1996 р. / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 5. Ст. 31.
2. Наливайко Л.Р., Петренко А.О., Вплив висновків Венеціанської Комісії на розвиток виборчого процесу України: прагматичний підхід. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Випуск 1. Том 1. 2016. С. 43–45.
3. Капсамун І., Торба В. Бліц-стрибок 1995-го. *День*. № 2 01 (5048), 9 листопада 2017. С. 4.
4. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 червня 1995 р. / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 18. Ст. 133.
5. Opinion of the Venice Commission on the present constitutional situation in Ukraine following the adoption of the Constitutional agreement between the Supreme Rada of Ukraine and the President of Ukraine, CDL(1995)040. URL : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL\(1995\)040-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL(1995)040-e).
6. Opinion of the Venice Commission on the draft Constitution of Ukraine, CDL(1995)060. URL : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL\(1995\)063-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL(1995)063-e).
7. Opinion of the Venice Commission on the draft Constitution of Ukraine (Text approved by the Constitutional Commission on 11.03.1996), CDL (1996) 015. URL : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf=CDL\(1996\)015-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf=CDL(1996)015-e).
8. Opinion of the Venice Commission on the Constitution of Ukraine, CDL-INF(1997)002. URL : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-INF\(1997\)002-e11](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-INF(1997)002-e11).
9. Opinion of the Venice Commission on the constitutional aspects of the death penalty in Ukraine, CDL-INF(1998)001. URL : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-INF\(1998\)001rev-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-INF(1998)001rev-e).
10. Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою. Указ Президента України від 15.01.2000 № 65/2000. *Офіційний вісник України*. 2000. № 3. Ст. 68.
11. Constitutional Referendum in Ukraine: Opinion of the Venice Commission, CDL-INF(2000)011. URL : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-INF\(2000\)011-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-INF(2000)011-e).
12. Implementation of the constitutional referendum in Ukraine: Opinion of the Venice Commission, CDL-INF(2000)014. URL : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-INF\(2000\)014-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-INF(2000)014-e).
13. Opinion on three Draft Laws proposing Amendments to the Constitution of Ukraine, CDL-AD(2003)019-e. URL : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2003\)019-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2003)019-e).
14. Opinion on the Procedure of Amending the Constitution of Ukraine, CDL-AD(2004)030. URL : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2004\)030-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2004)030-e).
15. Opinion on the amendments to the Constitution of Ukraine, CDL-AD(2005)015. URL : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2005\)015-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2005)015-e).
16. Рішення Конституційного Суду України від 30.09.2010 № 1-45/2010 у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України). *Офіційний вісник України*. 2010. № 72/1. Спеціальний випуск. № 77. Ст. 2597.
17. Opinion on the Constitutional Situation in Ukraine, CDL-AD(2010)044-e. URL : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2010\)044-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2010)044-e).
18. Ільков О. Венеціанська Комісія та Україна: український шлях до демократії через право. *Часопис Парламент*. 2016. № 3. С. 6–55. URL : <http://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/02/Parlament-3-Print.pdf>.

19. Opinion on the Draft law amending the Constitution of Ukraine, submitted by the President of Ukraine on 2 July 2014, CDL-AD(2014)037-e. URL : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2014\)037-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2014)037-e).

20. Joint opinion by the Venice Commission and the Directorate of Human Rights of the Directorate General of Human Rights and the Rule of Law on the Law on the Judiciary and the Status of Judges and amendments to the Law on the High Council of Justice of Ukraine, CDL-AD(2015)007-e. URL : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2015\)007](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2015)007).

21. Adopted Final Opinion on the Law on Government Cleansing (Lustration Law) of Ukraine as would result from the amendments submitted to the Verkhovna Rada on 21 April 2015, CDL-AD(2015)012-e. URL : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2015\)012-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2015)012-e).

22. Opinion on the Proposed Amendments to the Constitution of Ukraine regarding the Judiciary as approved by the Constitutional Commission on 4 September 2015, CDL-AD(2015)027-e. URL : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2015\)027-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2015)027-e).

23. Opinion on the draft Law on the Constitutional Court, CDL-AD(2016)034-e. URL : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2016\)034-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2016)034-e).

24. Opinion on the proposed amendments to the Constitution of Ukraine regarding the judiciary as approved by the Constitutional Commission on 4 September 2015, CDL-AD(2015)027. URL : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2015\)027-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2015)027-e).

25. Rule of Law Checklist, CDL-AD(2016)007. URL : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)007-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-e).

